

ПРАВОВЫЯ ПЫТАННІ Ў ТЭАРЭТЫЧНАЙ РАСПРАЦОЎЦЫ БЕЛАРУСКІХ МЫСЛІЦЕЛЯЎ XVI ст.

Т. І. Доўнар

З самых старажытных часоў чалавецтва спрабавала асэнсаваць такія грамадскія з'явы, як дзяржава і права. Пазней некаторыя яго прадстаўнікі пачалі непасрэдна займацца распрацоўкай тэарэтычных пытанняў пабудовы ідэальнай дзяржаўнасці з эфектыўным дзяржаўным механізмам і справядлівай уладай. Гэтыя праблемы на працягу стагоддзяў цікавілі таксама беларускіх мысліцеляў, асветнікаў і палітычных дзеячаў. Летапісы сведчаць, што першыя шырока вядомыя беларускія мысліцелі (Ефрасіння Полацкая, Клімент Смалаяціч, Кірыла Тураўскі і інш.) ужо ў XII ст. актыўна абмяркоўвалі праблемы грамадска-палітычнага жыцця старажытных беларускіх дзяржаў, выказвалі ўласныя думкі аб дзяржаве, праве, рэлігіі, заканадаўстве і інш. Напрыклад, яны звярталі ўвагу на неабходнасць устанаўлення справядлівай улады ў дзяржаве, на залішнюю жорсткасць княжацкага заканадаўства, амаль што аднымі з першых у хрысціянскім міры выступалі за ўвядзенне дзяржаўнай дапамогі бедным, хворым і састарэлым людзям і інш. [1]. Менавіта погляды гэтых мысліцеляў заклалі падставы нацыянальнага мыслення і нацыянальнай прававой думкі.

Гэтыя традыцыі былі працягнуты ў Вялікім Княстве Літоўскім, палітыка-прававым цэнтрам якога сталі беларускія землі. З канца XV ст. на падставе сацыяльна-эканамічных і палітычных прычын (складанне ўнутранага рынку, развіццё міжнароднага гандлю, замацаванне прыватнай уласнасці на зямлю, пашырэнне магдэбургскага права ў гарадах Беларусі і інш.) актывізуецца грамадска-палітычнае жыццё ў дзяржаве і ўвага мысліцеляў і дзяржаўных дзеячаў ўсё больш звяртаецца на пытанні справядлівай дзяржаўнасці і належнага функцыянавання дзяржаўнай улады. У XVI ст. у духоўным жыцці грамадства, беларускім менталітэце ўсё большую сілу пачынаюць набываць ідэі Адраджэння і Рэфармацыі, якія істотна паўплывалі на грамадскую свядомасць, дзейнасць асобных людзей і сацыяльных груп насельніцтва. Фундаментальнай ідэяй грамадскіх рухаў стала ідэя свабоды. Як адзначаў С. А. Падокшын, у гэты перыяд на хвалі Адраджэння і Рэфармацыі фарміруецца ідэя свабоды, суверэнітэту ва ўсіх яе аспектах: рэлігійным, нацыянальна-культурным, дзяржаўным. Рэфармацыя, сцвердзіўшы прынцып асабістых адносін да Бога, праклала шлях не толькі для рэлігійнай, але і да нацыянальна-культурнай свабоды [2, с. 106].

Далучэнне да палітычных дыскусій, да абмеркавання актуальных пытанняў аб дзяржаве і праве ўсё большай колькасці людзей прыводзіла да думкі аб свецкім характары дзяржаўнасці, яе сацыяльнай ролі і да неабходнасці ўдасканалення грамадскіх адносін. Зразумела, значны ўплыў на суадносіны палітычных сіл ў дзяржаве аказаў рэфармацыйны рух. Актывізацыя

грамадска-палітычнага жыцця і прававой думкі ў Вялікім Княстве Літоўскім адбывалася на працягу ўсяго XVI ст., аб чым сведчыць з'яўленне значнай колькасці мысліцеляў і асветнікаў, пашырэнне асветы і кнігадрукавання, павелічэнне адукацыйнага ўзроўню палітычнай эліты дзяржавы, актыўная дзейнасць палітычных устаноў дзяржавы (сойма і павятовых соймаў), на якіх шляхта ўсё часцей падымала пытанні аб размежаванні сфер свецкай і духоўнай улады, іх юрысдыкцыі і інш. Усё больш публічна пачынаюць прапаноўвацца і абмяркоўвацца законапраекты С. А. Падокшын лічыў XVI – пачатак XVII ст. «восевым часам», «восевай эпохай» Беларусі. перыядам першага беларускага Адраджэння на той падставе, што «ў гэтую эпоху сфарміраваліся каштоўнасці і ідэалы, якія складаюць аснову сучаснай духоўнасці і нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа», а таксама таму, «што ў гэты час жылі асноватворцы айчынай гуманістычнай культуры, нацыянальнага духу, беларускай ідэі: Францыск Скарына, Мікола Гусоўскі, Васіль Цяпінскі, Сымон Будны, Астасій Валовіч, Леў Сапега, Андрэй Волан, Фёдар Еўлашоўскі, Лаўрэнцій Зізаній, Мясціцкі і многія іншыя [2, с. 93–94].

Папярэднік беларускай Рэфармацыі Францыск Скарына перакладам Бібліі, патрыятызмам, абгрунтаваннем такіх каштоўнасцей, як родная мова, радзіма, веды, мараль і наогул духоўнасць, паклаў пачатак ідэі беларускага нацыянальна-культурнага суверэнітэту. Вялікая заслуга мысліцеля ў абуджэнні нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа, што з'яўляецца асновай ідэі суверэнітэту [2, с. 94]. Фактычна Скарына паклаў пачатак сістэматычнай тэарэтычнай распрацоўцы шматлікіх палітыка-прававых пытанняў, аснову якіх склала гуманістычна інтэрпрэтуемая хрысціянская мараль. Перш за ўсё ён звяртаў увагу на неабходнасць прытрымлівання людзьмі патрабаванняў хрысціянскай этыкі, на маральную адказнасць кожнага хрысціяніна за свае ўчынкі. Вышэйшым прынцыпам рэгулявання грамадскіх адносін ён аб'яўляў любоў чалавека да чалавека. Разам з распрацоўкай паняцця свабоды Скарыне належаць важныя і актуальныя думкі аб сістэме духоўных каштоўнасцей, прыярытэту маралі ў духоўным жыцці чалавека перад усімі іншымі формамі чалавечай духоўнасці. Ён падтрымліваў ідэю універсальнага, або абстрактнага чалавека, чалавека як агульнага родавага паняцця па-за яго сувяззю з рэлігійнасцю, нацыянальнасцю, сацыяльнасцю і індывідуальнасцю. Адсюль бяруць пачатак ідэі сацыяльнай справядлівасці, агульначалавечых каштоўнасцей, правоў чалавека [3, с. 124]. Заслуга Скарыны і ў тым, што ён выставіў патрабаванне ўсебаковага развіцця чалавечай асобы – маральна-рэлігійнага, інтэлектуальнага, грамадзянска-патрыятычнага. Вельмі важнае месца ён адводзіў маральнаму выхаванню чалавека. Фактычна ўпершыню у беларускай сацыяльна-прававой думцы Скарына сцвярджае ў якасці ідэала нацыянальна-арыентаваную асобу [2, с. 84].

Важнае значэнне твораў Скарыны ў актуалізацыі дзяржаўна-прававых праблем. Сама дзяржава вызначаецца Скарынай як «отчина своя», «посполитое доброе», «собрание людское», а важнейшай мэтай яе выступае дасягненне ўсеагульнай карысці і як можна лепшага жыцця людзей. Яго палітычны ідэал – адукаваная, гуманная і моцная манархія. Сам жа манарх павінен быць набожным, мудрым, адукаваным, справядлівым, а кіраваць дзяржавай ён павінен у поўнай адпаведнасці з законам. Прычым у кола абавязкаў манарха ўваходзіць нагляд за належным выкананнем законаў і судовых пастановаў. Такім чынам, Скарына выказваўся за неабходнасць устанавлення справядлівых грамадскіх адносін і вяршыштва закону, які, на яго думку, павінен быць чалавечалюбівым і карыстацца павагай усіх людзей. Ён пісаў, што закон дзяржавы павінен быць «почтивый, справедливый, можный, потребный, пожиточный подле приращения, подлуг обычаев земли, часу и месту пригожий, явный, не имея к себе закрытости, не к пожитку единого человека, а к посполитому доброму написанный» [5, с. 138]. Акрамя таго Скарына адзначаў, што закон павінен быць дакладным, пэўным і не ўтрымліваць магчымасці яго разнастайнага трактавання.

У «Прадмовах» і «Пасляслоўях» Скарыны ўтрымліваецца цэлы комплекс пазітыўных прававых прынцыпаў, заснаваных на тэорыі натуральнага права. Ён з'яўляўся па сутнасці першым беларускім мысліцелем, які падняў пытанне аб суадносінах права і закона, хаця пад паняццем права ў яго выступала сістэма раннехрысціянскіх маральных нормаў – «прырожоное право». Менавіта на падставе гэтых нормаў, на яго думку, павінна будавацца сістэма нормаў пісанага права, г. зн. дзейчае заканадаўства. Прапанаваная ім сістэма права, падзел яго на «посполитое», міжнароднае, крымінальнае, ваеннае, гарадское, марское, гандлёвае садзейнічалі развіццю прававой культуры Беларусі. Навукоўцы мяркуюць, што скарынінская класіфікацыя права была выкарыстана пры падрыхтоўцы Статута Вялікага Княства Літоўскага 1529 г. [4, с. 67]. Асабліваю ўвагу Скарына звяртаў на сферу судовай улады. Так, ён падкрэсліваў неабходнасць высокіх маральных якасцей у суддзяў і пісаў: «Да судят людей судом справедливым, и да не уклонятся, ни на жадную старану, ни да не зрят на лица и не принимают даров... не справовали суть их, яко цари или властители, выпшнии силу имеющие над ними, но яки ровнии и товариши, раду им даючи и справедливость меж ими чинячи» [5, с. 100]. У гэтых словах заключаны галоўныя прынцыпы судовай дзейнасці – справядлівасць і законнасць.

У працах многіх беларускіх мысліцеляў XVI ст, якія фактычна з'яўляліся ідэолагамі раннебуржуазнай палітыка-прававой думкі, прысутнічалі самыя прагрэсіўныя ідэі свайго часу. Асаблівае месца ў іх займае тэарэтычная распрацоўка палажэнняў аб справядлівай дзяржаўнасці і крытыка існуючых феадальных адносін. У сваіх выказваннях і публікацыях яны тэарэтычна абгрунтоўвалі неабходнасць рэфармавання існуючых грамад-

скіх адносін на новых, больш прагрэсіўных і высокамаральных прынцыпах. Значная ўвага надавалася імі належнаму, у межах закону, функцыянаванню дзяржаўнай улады ва ўсіх яе праяўленнях і складовых частках. У гэтым кантэксце яны звярталіся нават да пытання кадравай палітыкі і патрабавалі прызначаць на дзяржаўныя і судовыя пасады маральных і дасведчаных людзей, якія павінны дзейнічаць у межах закону і несці адказнасць за яго парушэнне. Так, Мікола Гусоўскі ў «Песні пра зубра» падкрэсліваў неабходнасць устанаўлення справядлівай дзяржавы і права і адзначаў што ў перыяд княжання Вітаўта, які быў справядлівым і адначасова строгім гаспадаром, людзі прытрымліваліся законаў, а суддзі кіраваліся справядлівасцю. Сам князь паказваў прыклад справядлівага ўладара і суддзі, таму жорстка караў суддзяў-хабарнікаў [6, с. 60–61]. Услед за Ф. Скарынай і М. Гусоўскім, Міхалон Літвін у сваім палітычным трактате «Аб нормах татар, літоўцаў і масквіян» (1550) гаварыў аб справядлівасці грамадскіх адносін, абгрунтоўваў неабходнасць удасканалення дзяржаўнага кіравання, устанаўлення роўнасці прадстаўнікоў усіх са слоўяў перад законам, дэмакратызацыі судовага працэсу, належнай падрыхтоўкі суддзяў, службовых асобаў і г. д.

На хвалі рэфармацыйнага руху, які шырока разгарнуўся ў Беларусі з сярэдзіны XVI ст., прапагандаваліся і пашыраліся прагрэсіўныя палітыка-прававыя ідэі. Прыхільнікамі і актыўнымі прапагандыстамі Рэфармацыі былі А. Волан, А. Валовіч, П. Астравіцкі, К. Радзівіл і многія іншыя мысліцелі і дзяржаўныя дзеячы. У кантэксце Рэфармацыі, ў аснову якой перш за ўсё была пакладзена ідэя звяртання да чалавечага розуму і пошук боскай справядлівасці, актыўна развівалася асветніцтва, якое у сваю чаргу садзейнічала пашырэнню больш прагрэсіўных поглядаў на дзяржаву і права, у тым ліку ідэй свабоды чалавека, гуманізму, верацярпімасці.

Мысліцелі пачынаюць ўсё актыўней выказваць і абгрунтоўваць думкі аб неабходнасці існавання законнай і справядлівай дзяржаўнай улады, вяршынства закону, такой прававой рэгламентацыі дзяржаўнага жыцця, якая б забяспечвала індывідуальную свабоду і сцвярджала роўнасць усіх перад законам. Паступова на працягу XVI ст. увага беларускіх мысліцеляў не толькі ўсё больш засяроджваецца на ідэях свабоды як важнейшай уласцівасці чалавечай прыроды і роўнасці ўсіх людзей перад законам як істотнага элемента свабоды, але з'яўляюцца і прапановы аб заканадаўчым іх афармленні. Пры гэтым некаторыя мысліцелі падкрэсліваюць, што закон толькі тады здольны гарантаваць свабоду асобы, калі ён будзе накіраваны на абарону інтарэсаў ўсіх людзей – грамадзян дзяржавы. У гэты перыяд Андрэй Волан і Сымон Будны высоўваюць і абгрунтоўваюць ідэю прыватнай уласнасці для ўсіх людзей, не выключаючы гараджан і сялян, як неабходнай умовы свабоды асобы.

Менавіта філосаф, правазнаўца і палітычны дзеяч Андрэй Волан (Волян), які з'яўляўся адным з ідэолагаў рэфармацыйнага руху ў Беларусі.

унес шмат новага ў тэарэтычную распрацоўку палітыка-правовых пытанняў. Атрымаўшы еўрапейскую адукацыю ва ўніверсітэтах Франфурта-на-Одэры і Кёнігсберга, ён стаў адным з заснавальнікаў свецкага накірунку ў сацыяльна-палітычнай і прававой думцы. Ём напісана каля 30 навуковых прац палеміка-тэалагічнага, этычнага і палітыка-прававага характару. У рэлігійна-палемічных творах Волян з пазіцый пратэстантызму (ён быў прыхільнікам кальвінізму) адстойваў прынцып верацярпімасці і таму рэзка крытыкаваў догмы і арганізацыйную пабудову каталіцкай царквы і папскай улады. Яго палітыка-правовыя погляды найбольш ярка былі выкладзены ў працах: «Пра палітычную або грамадзянскую свабоду» (Кракаў, 1572), «Прамова да Сенату...» (Кракаў, 1572), «Пра шчаслівае жыццё або Найвышэйшае чалавечае дабро» (Вільня, 1596); «Пра гасудара і ўласцівыя грамадскага яму дабрачыннасці» (Гданьск, 1608) [7, с. 65–66]. Гэтыя творы мелі выразную гуманістычную накіраванасць, а многія выказаныя ў іх думкі і зараз гучаць вельмі па-сучаснаму, з’яўляюцца цікавымі і актуальнымі.

Як філосаф і тэарэтык права, Волян перш за ўсё выказаў свае погляды на такія палітычныя інстытуты як дзяржава і права. Пры гэтым ён рэзка крытыкаваў існуючую феадальную сістэму і выступаў за рэфармаванне тагачаснага ладу, у тым ліку ў сацыяльным і палітычным плане. Дзяржаву, права і іншыя сацыяльна-палітычныя інстытуты Волян разглядаў як вынік чалавечай дзейнасці, як аб’екты ўвасаблення рацыянальных пошукаў і мудрасці людзей. У сваіх працах А. Волян адзначаў, што сама дзяржава стваралася толькі з той мэтай, каб людзі маглі шчасліва і блаславенна праводзіць сваё жыццё. З логікі яго разважанняў выцякае (хоць прама аб гэтым не гаворыцца), што ён прызнае існаванне дадзяржаўнага чалавечага грамадства, дзе кожны індывід жыве адпаведна сваім прыроджаным правам, якія грунтаваліся на этыцы і маралі. Неабходнасць для чалавека ў дзяржаве ўзнікла толькі тады, калі адносна яго натуральных правоў узнікла небяспека.

Погляды Волана адлюстравалі пэўныя элементы тэорыі грамадскага дагавору. Пры тэарэтычным вызначэнні дзяржавы, яе задач і функцый, ён адсылаецца аб ёй як аб неабходным згуртаванні людзей, супольніцтве, таварыстве, падкрэсліваючы тым самым яе дагаворны характар. Аднак выкарыстанне гэтых паняццяў у яго не звязана, як у Бадэна, Гоббса і іншых заходнееўрапейскіх мысліцеляў, з праблемамі ўлады і суверэнітэту. Перш за ўсё ён разглядаў дзяржаву і грамадства як гістарычна абумоўленыя з’явы і адзначаў, што «ў чалавечай супольнасці, называнай грамадствам, найважнейшая чыннасць заключаецца ў тым, каб разумна і правільна кіраваць гэтым грамадствам у мірных умовах і нязломна, можна, рашуча змагацца з ворагам у час вайны» [8, с. 5]. Волян звяртае ўвагу на неабходнасць устанавлення справядлівых грамадскіх адносін і выказвае думку, што справядлівай з’яўляецца тая дзяржава, у якой чалавек шчаслівы, задаволены жыццём і абаронены законам ад усялякіх пасягальніцтваў. Увогуле справядлі-

васць, на яго думку, заключаецца ў тым, каб «пашанаваць і паважаць Бога, любіць бацькоў і айчыну, у абыходжанні з людзьмі ніколі нікога не крыўдзіць і не прыніжаць не толькі ўчынкам, але і словам» [8, с. 95]. Пры гэтым ён падкрэсліваў, што справядлівасць у чалавечым грамадстве можа існаваць толькі пры умове, што ў ім існуюць законы, створаныя на карысць грамадзян, і што ўлада накіроўвае гэтыя законы на паспалітае дабро.

На падставе ідэй Скарыны Андрэй Волан распрацаваў уласную канцэпцыю свабоды чалавека, адзначаючы, што прырода надзяліла чалавека найвялікшымі каштоўнасцямі, але «найбольшай каштоўнасцю, бадай, ёсць свабода» і падкрэсліваючы, што «для дзяржавы няма нічога важнейшага і нічога карыснейшага за свабоду», якая нікому не чыніць зла і падтрымлівае панаванне справядлівых законаў [8, с. 12]. Дзяржава, як страж супольнай свабоды, дзеля захавання гэтай свабоды ўстанаўлівае законы, скіраваныя супраць злачынстваў, якія чыняць шкоду іншым асобам. Ён адзначае, што ва ўмовах беззаконнасці «чалавечае жыццё з'яўляецца жабрацкім і рабскім», а чалавечае грамадства не можа быць даўгавечным і трывалым. Адначасова Вола перакананы, што законы, устаноўлены насуперак правільнаму суджэнню розуму, недаўгавечныя, бо яны пастаянна будуць выклікаць усеагульную незадаволенасць грамадзян і могуць прывесці да народнага паўстання.

Несумненная заслуга Волана ў тым, што ён адмаўляў рабства і актыўна выступаў супраць заканадаўчай рэгламентацыі саслоўнай няроўнасці людзей. Бадай, ён быў адным з першых еўрапейскіх навукоўцаў, які разглядаў саслоўі як раўнапраўных сацыяльных партнёраў, кожны з якіх уносіць пэўны ўклад у агульную справу эканамічнага і палітычнага развіцця дзяржавы.

З неабходнасці ўсямернай абароны свабоды чалавека Волан выводзіў натуральную функцыю права, якая заключаецца ў падаўленні ганебных інстыктаў людзей і справядлівым рэгуляванні грамадскіх адносін. У цэлым права, якое, на яго думку, створана розумам чалавека, павінна стаяць на абароне агульнай справядлівасці і павінна адпавядаць трём прынцыпам – быць справядлівым, выступаць гарантам свабоды і роўнасці, быць разумным. З апошняга тэзіса выцякала неабходнасць пастаяннага ўдасканалення заканадаўства [9, с. 34]. Волан падкрэсліваў, што ніякае грамадства, ніякая грамадзянская супольнасць, ніякі мір і спакой паміж людзьмі не могуць існаваць без законаў і ўвогуле – «дабрадзейства свабоды залежыць ад правільнага і ўпарадкаванага заканадаўства» [8, с. 96].

Грунтуючыся на гістарычным, навуковым і практычным вопыце, Вола адзначаў, што ніякія добрыя і гуманныя намеры правіцеля не могуць засцерагчы чалавека ад самавольства як самога правіцеля, так і яго дзяржаўна-адміністрацыйнага і судовага апарату і дазваляў, што ўсялякая ўлада непазбежна вырадзіцца ў тыранію, калі не будзе існаваць дасканалы заканадаўства, якое будзе рэгламентаваць і абмяжоўваць яе дзейнасць.

Такім чынам, свабода пераважна разумелася ім як свабода прававая, як забеспячэнне законам ўсеагульнай згоды і міру ў дзяржаве, асабістай бяспекі чалавека і яго маёмасці. Менавіта першай умовай свабоды ён лічыў бяспеку чалавека і падкрэсліваў, што ў дзяржаўным існаванні чалавеку не павінна пагражаць самавольства, гвалт і забойства, а яго скарбу і майну – грабеж і разарэнне. У сувязі з гэтым лічыў, што гарантаваная законам абарона асабістых і маёмасных правоў чалавека з’яўляецца падставай жыццяздольнасці самой дзяржавы, таму і акцэнтаваў увагу на тым, што ў любой дзяржаве, дзе жыццё людзей аберагаецца і ахоўваецца ад насілля і ўсялякай несправядлівасці, а маёмасць ад грабязу, грамадская супольнасць будзе цэльнай і здаровай, а «сэнс салодкага слова “свабода” застанецца ўстоівым і непарушным» [8, с. 28].

Волан падтрымлівае арыстоцеля-цыцэронаўскую ідэю – «мы рабы законаў, каб быць свабоднымі» і таму звяртае ўвагу, што свабода не азначае ўсёдазволенасці і заўсёды мае на мэце высакародныя ўчынкі і спалучаецца са станоўчым ладам мыслення. На яго погляд, свабода кожнага будзе забяспечана дастаткова, калі законы ў грамадстве прымусяць людзей жыць так, «каб ніхто нікому не шкодзіў». Таму падкрэсліваў, што менавіта законы прызначаны служыць апорай свабоды і яны «забяспечваюць цэласць і непарушнасць грамадзянскай свабоды і ствараюць умовы для агульнага дабрабыту, пры якім кожны адчувае сябе абароненым ад ліхадзейства» [8, с. 87]. Ён выступае за абарону прыватнай уласнасці чалавека і адначасова акцэнтует увагу на тым, што залішняе чалавечая раскоша можа запляміць прыгожае імя свабоды, менавіта таму дзяржава павінна ствараць законы, якія «перакрыюць усе крыніцы сілкавання злашчаснай раскошы і ўрэшце ліквідуюць яе» [8, с. 86].

Такім чынам мы бачым, што Волан надае важную ролю закону, падкрэсліваючы, што закон як «маральнае правіла, якое дыктуецца здаровым розумам і ўхваляецца Боскімі заветамі», з’яўляецца «падмуркам свабоды» [8, с. 47]. Аднак ён выступае супраць абсалютызацыі права і літары закона і звяртае ўвагу на магчымасць метафізічнага адрыву закону ад рэальнага жыцця і ад такіх універсальных маральна-філасофскіх катэгорый як ісціна, дабрачыннасць, справядлівасць, чалавечнасць і г. д. Таму падкрэслівае, што ніякая норма, якая па прыродзе сваёй не абавязвае на дабро і справядлівасць, не можа мець у чалавечым грамадстве сілу закона. Волан прама гаворыць, што «калі нейкі нарматыўны акт не адпавядае рацыянальным высновам розуму і не стасуецца з паняццямі ісціны, якія чалавек атрымаў ад Бога, то такая юрыдычная ўстава не будзе мець трывалай асновы» [8, с. 55–56]. Адначасова ён звяртае ўвагу на неабходнасць належнага кантролю за выкананнем законаў. Ён піша, што «у любым грамадстве законы акажуцца нічога не вартымі, калі будзе адсутнічаць дзейсны нагляд за іх выкананнем» [8, с. 22].

Асаблівую ўвагу Волан надае правапрымяняльнай практыцы, асабліва ў сферы судовай улады. Правасуддзе ён лічыць «абаронцам грамадскага спакою», а важнейшым абавязкам суддзі – справядлівае і разумнае прымяненне закону [2, с. 180]. Волан падкрэслівае, што кожны суддзя павінен быць сумленным і мудрым чалавекам, каб яго памылкі не прынеслі «шкоды і бяды грамадзянам», і адначасова ён павінен быць мужным чалавекам, каб не схіляцца да просьбаў і не баяцца пагроз з боку ўладных людзей [3, с. 221]. Таксама ён звяртае ўвагу на тое, што супярэчлівы і складаны характар рэчаіснасці абавязвае суддзяў падыходзіць да законаў не фармальна, а па сутнасці і таму пры неабходнасці патрэбна звяртацца з прапановай іх карэктыроўкі. Прыводзіць такі характэрны прыклад, што калі чалавек з крайняй патрэбы, напрыклад, па прычыне голаду, ўкрадзе што-небудзь з ежы, а суддзя, фармальна прытрымліваючыся закону, прысудзіць яго да смерці (паводле законаў многіх тагачасных дзяржаў злодзеяў прыгаворвалі да смяртнага пакарання), то такі суддзя ўвогуле не мае паняцця аб дабры і справядлівасці і можна лічыць, што ён хутчэй парушыў закон, чым правільна вытлумачыў яго» [8, с. 28]. Волан робіць агульны заканамерны вывад, што жыццёвая практыка намнога багацей і разнастайней самай дасканалай тэорыі і таму пастаянна ўзнікае шмат непрадбачаных законам казусаў, якія і павінны ўлічвацца суддзямі, закліканымі чыніць правасуддзе ў адпаведнасці не толькі з канкрэтнай прававой нормай, але з ісцінай і справядлівасцю, а пры прызначэнні пакарання яны абавязаны ўлічваць усе абставіны справы, у тым ліку і тыя, якія не былі зафіксаваны законам.

Мысліцель звяртае ўвагу на тое, што многія службовыя асобы і суддзі яго часу ў большасці з'яўляюцца практыкамі, якія не маюць спецыяльнай адукацыі, а некаторыя з іх пры практычным разгледзе спраў кіруюцца «безразважным і сляпым пачуццём парыву», або сімпатыямі, гневам, прагнасцю і іншымі «душэўнымі заганамі», а не вырашаюць спрэчкі на падставе закону і справядлівасці. Ён крытыкуе іх нягнуткасць, няўменне зазірнуць у сутнасць справы, нежаданне «якога б то ні было змякчэння закону на аснове справядлівасці». Адзначаючы, што часам на пасаду суддзяў прызначаюцца людзі ўвогуле не дасведчаныя ў грамадскіх справах, якія мала звяртаюць увагу на агульны прынцып справядлівасці права і кіруюцца толькі знешнім прадпісаннем пэўнай юрыдычнай формы, не зважаючы на магчымасць змякчэння выраку на аснове важнейшых прававых прынцыпаў, Волан акцэнтуюе ўвагу на тым, што ўсё гэта адбываецца з прычын прававога неўцтва, няведання навукі права і робіць вывад, што без прававой адукаванасці нельга спадзявацца на лепшае жыццё для грамадзян. Ён падкрэслівае, што ўвогуле без развіцця навукі права не можа быць ніякай надзеі на тое, «што калі-небудзь настане дабрабыт дзяржавы і шчасце грамадзян».

Такім чынам, разам з крытыкай існуючага ладу Волан імкнўся сфармуляваць новыя палітыка-прававыя каштоўнасці, а таксама накірункі для іх

рэалізацыі, у тым ліку ён абгрунтоўвае неабходнасць мэтанакіраванага і актыўнага развіцця прававой навукі і заканадаўчай палітыкі, рацыяналізацыю юрыдычных устаноў, ацэнку маральных якасцяў будучых суддзяў і службовых асоб і інш. На падставе сваіх тэарэтычных разважанняў мысліцель прапануе рэфармаваць існуючую сістэму судаводства па ўзору некаторых заходнееўрапейскіх дзяржаў (Францыі, Іспаніі і інш.), у тым ліку настойліва патрабуе заснаваць вышэйшую судовую-апеляцыйную інстанцыю ў дзяржаве. Гэта значыць, што ён не толькі тэарэтычна абгрунтоўвае неабходнасць судовай рэформы, але і прапануе накірунак яе практычнай рэалізацыі. Шэраг вучоных (А. Кэмпфі, С. Падокшын, С. Сокал і інш.) адзначаюць сувязь палітыка-прававога вучэння А. Волана з намаганнямі прагрэсіўна накіраванай шляхты Вялікага Княства Літоўскага здзейсніць рэформу дзеючага заканадаўства, судовага ладу і судаводства.

Сфармуляваныя ў кантэксце натуральна-прававой дактрыны, важнейшыя тэарэтычныя палажэнні і прававыя прынцыпы Волан шырока выкарыстоўваў як аргументы для крытыкі існуючых саслоўна-класавых адносін. Пры гэтым ён выкарыстоўваў параўнальны аналіз. Так, параўноўваючы грамадска-палітычны лад Вялікага Княства Літоўскага з Маскоўскай дзяржавай, у якой, на яго погляд, «адсутнічае свабода і тыран правіць па сваёй прыхамаці, а законам лічыць усё тое, што захочуць яго распаленыя мазгі», ён з гонарам канстатуе, што «шляхта ў нашым грамадстве мае намнога большую свабоду, чым нобілі іншых народаў» і што «наш народ забяспечыў сабе мір і агульную свабоду болей удумліва. Ён абмежаваў караля рамкамі законаў, каб ён не насмеліўся замысліць нешта супроць грамадзян ці паквапіцца на іхнюю маёмасць» [8, с. 46–47].

С. А. Падокшын адзначаючы агульную канцэптуальную пазіцыю Волана як сацыяльна-палітычнага мысліцеля і тэарэтыка права, прыблізна і ўмоўна параўноўвае яе з сучасным неакансерватызмам [2, с. 169]. Для нас важна тое, што ў творчай спадчыне гэтага мысліцеля прысутнічала ідэя прававой дзяржавы, што знайшло адлюстраванне ў такіх яго тэзісах і палажэннях, як існаванне і неабходнасць заканадаўчага забеспячэння свабоды чалавека, наяўнасць у дзяржаве вяршэнства і аўтарытэту закона; справядлівасць улады і закона; абмежаванне не толькі феадальнага самавольства, але і самавольства ўлады; падпарадкаванне закону ўсіх людзей, у тым ліку службовых асобаў і самога кіраўніка дзяржавы; вырашэнне спрэчак і канфліктаў толькі ў судовым парадку; устанавленне справядлівых і незалежных судов; развіццё прававой навукі і адукацыі, выхаванне кампетэнтных, кваліфікаваных і высокамаральных юрыстаў і шмат іншае.

Гэтыя ідэі падтрымлівалі, развівалі і стараліся ўвесці у практыку дзяржаўнага жыцця Вялікага Княства Літоўскага многія мысліцелі і дзяржаўныя дзеячы. Так, Леў Сапега ў «Прысвячэнні Статута Жыгімонта III» і «Звароце да ўсіх саслоўяў», якія папярэджвалі Статут 1588 г., акцэнтую

ўвагу на законнасці і справядлівасці грамадскіх адносін. Як рэнесансны мысліцель гуманіст, ён прытрымліваецца арыстоцеляўска-цыцэронаўскай канцэпцыі ўзнікнення і прадвызначэння дзяржавы і таму лічыць, што яна ўзнікла натуральным шляхам, павінна грунтавацца на прынцыпах унутраннага адзінства, цэнтралізма, правапарадка і законнасці, мець галоўнай мэтай – дасягненне найлепшага жыцця людзей. Як і ў іншых мысліцеляў, асновай філасофіі Сапегі з’яўляецца катэгорыя свабоды і ён падкрэслівае, што «чоловеку почтливому ничего не имеет быть дорожего над вольностью» [10, с. 47]. Сутнасць жа свабоды складаюць неадчужальныя правы чалавека – права асабістай недатыкальнасці і права ўласнасці. Менавіта з гэтай аховы грамадзянскіх правоў і існуе права [9, с. 35]. Сапега падкрэслівае, што асноўнай мэтай законаў ва ўсім свеце з’яўляецца падтрыманне ў грамадстве такога парадку, каб можны мог захаваць у непарушнасці сваё добрае імя, здароўе, маёмасць і не цягне з боку іншых асоб ніякай шкоды: «... А естли ж человеку почтливому ничего нет мильшого над тое, гды во отчизне своей безпечне мешкаючи не бонтсе, абы его хто на доброй славе его не змазати альбо на теле и на здорovie его образити альбо теж на власной маестности его укывднiti мог. Тогда то ннчому нншому, одно праву причнтати имеет....бо тот цель н скуток уснх прав ест н имеет быти на свете, абы каждый добрую славу свою, здорovie н маестность в целости мел, а на том всем жадного ушнрбку не терпел» [10, с. 47]. Аднак кожная асоба, на яго думку, павінна ведаць межы сваёй свабоды.

Адносна заканадаўства Сапега лічыў, што закон павінен быць аднолькавым для ўсіх саслоўяў, а яго галоўная мэта – абараняць асобу ад усялякіх пасягальніцтваў, каб ніхто «над слабшнм и худшнм не паствилсе н утискати его не мог» і каб «можному н потужному не все было вольно чыннiti». Сапега адзначаў таксама, што закон не павінен дапусціць выкарыстання манархам дзяржаўнай улады ў карысных мэтах і звяртаў увагу, што тыранія несумясціма з патрабаваннямі розуму і справядлівасці. Ён падкрэсліваў, што кіраўнік дзяржавы павінен дзейнічаць толькі ў межах закону «колько ему право допушаеть» [10, с. 46–47]. Асабліва патрэбна адзначаць гонар Сапегі напісаннем законаў на роднай (тагачаснай старабеларускай) мове.

Сярод філосафаў і мысліцеляў Беларусі асабліва вылучаецца адна з самых яркіх асоб XVI ст., якой з’яўляўся Сымон Будны – беларускі філосаф, асветнік, рэлігійны рэфарматар і гуманіст. Творы гэтага мысліцеля, важнейшымі сярод якіх былі «Катэхізіс» (1562) і «Аб свецкай уладзе» (1583) даследавалі многія навукоўцы. Некаторыя з іх, адзначаючы рэнесансна-гуманістычную сутнасць палітычнай канцэпцыі Буднага, лічылі, што ў цэлым яна насіла свецкі характар [11, с. 45].

У адрозненне ад такіх мысліцеляў, як Пётр Гезка, Гжегож Павел, Марцін Чеховіц, якія ўвогуле адмаўлялі дзяржаву, Будны вылучаў у дзяржаве «боскі» і «д’ябальскі» пачаткі і адвяргаў толькі апошні. Ён верыў у магчы-

масць рэфармавання феадальнага грамадства і дзяржаўнага ўладкавання шляхам увядзення ў грамадскае і дзяржаўнае жыццё нормаў хрысціянскай этыкі. Ён лічыў, што ў аснову дзяржавы быў пакладзены станоўчы пачатак, бо Бог пры стварэнні дзяржавы кіраваўся найлепшымі пажаданнямі для чалавечага грамадства. «Власть от бога есть установлена, чтобы карала злых, а добрым делала мир» [11, с. 46]. На жаль, адзначаў ён, пасты ўстанаўлення ўлады праяўляюцца прыкметы, якія з'яўляюцца «дэвольскім» пераказаннем высакародных прынцыпаў, устаноўленых Богам. Сутнасць гэтых пераказанняў у тым, што дэспаты сілай падпарадкоўваюць людзей уласнай тыраніі і патрабуюць ад людзей непасільных падаткаў і жорстка з імі абыходзяцца. Ён рэзка асуджаў усялякае самавольства. дэспатызм улад, насілле, парушэнне законнасці, аднак апраўдваў насілле, якое прымянялася дзяржавай для дасягнення агульнакарысных мэт. Ён быў прыхільнікам адзінай цэнтралізаванай дзяржавы якая, на яго думку, стане служыць гарантыяй аховы правоў асобы. Будны лічыў, што выпраўленне несправядлівых феадальных інстытутаў патрэбна пачынаць з выпраўлення самога чалавека. Каральную функцыю ён адносіў да выключнай прэагатывы дзяржавы. Увогуле ён бачыў вытокі несправядлівасці не ў саміх інстытутах дзяржаўнай улады, а ў маральным абліччы людзей, якія ажыццяўлялі ўладныя паўнамоцтвы і сцвярджаў, што права хрысціяніна на удзел у кіраўніцтве дзяржавай выцякае з практычнай неабходнасці і разумнага сэнсу [11, с. 46–47].

Як і іншыя мысліцелі, Будны лічыў законнасць і справядлівасць важнейшымі ўласцівасцямі дзяржаўнай улады і адзначаў, што яны з'яўляюцца важнай умовай належнага жыцця людзей. Асабліва ён настойваў на неабходнасці прымянення гэтых прынцыпаў у судовай дзейнасці. Мысліцель даказаў, што толькі суд мае права вырашаць пытанні аб віне чалавека. Таксама асаблівыя патрабаванні Будны прад'яўляў да кандыдатаў на судовыя пасады, якія, на яго думку, перш за ўсё павінны добра ведаць законы, быць справядлівымі, праўдзівымі, міласэрднымі, уважлівымі да людзей [11, с. 48]. Ён перасцярагаў суддзяў ад хабарніцтва «нбо дар ослепляет глаза мудрых и искажает слова справедливых» і патрабаваў, каб яны прытрымліваліся прынцыпу роўнасці людзей перад законам, не зважаючы ні на якія асобы і іх пасады.

Такім чынам, можна зрабіць агульны вывад, што ў XVI ст. айчынная прававая думка развівалася вельмі актыўна. Пры гэтым патрэбна адзначыць, што акрамя такіх яркіх асоб, як Скарына, Волан, Сапега і Будны, якія стаяць узровень сусветнавыдому філосафаў, беларуская зямля спарадзіла многіх іншых выбітных мысліцеляў і асветнікаў. На жаль, далёка не ўсе іх імёны нам вядомы, таксама як і большасць іх навуковых твораў не дайшла да нашага часу. Аднак усе яны працавалі на ніве духоўнага і маральнага адраджэння людзей і дзеля будучыні імкнуліся ўпісаць у еўрапейскую палітыка-прававую думку дасягненні ўласнага народа. Тэарэтыка-прававая

напрацоўкі беларускіх мысліцеляў, якія з'яўляюцца арганічнай часткай сусветнай прававой думкі, спрыялі не толькі далейшаму развіццю прававой навукі, але і практычнаму ўдасканаленню грамадскіх адносін.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Вішнеўская, І. У.* Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі: Дапаможнік для студэнтаў вышэйш. навуч. устаноў / І. У. Вішнеўская. – Мінск: Тэсей, 2004. – 272 с.; *Доўнар, Т. І.* Ефрасіння Полацкая – хрысціянскі дзяржаўны дзеяч, асветніца і мысліцель / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2006. – № 11. – С. 1–2; *Шалькевіч, В. Ф.* Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі: навуч. дапаможнік / В. Ф. Шалькевіч. – 2-е выд. – Мінск, 1999. – 200 с. і інш.

2. *Падокшын, С. А.* Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры / С. А. Падокшын. – Мінск: Бел.навука, 2003. – 316 с.

3. *Падокшын, С. А.* Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: Ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага / С. А. Падокшын – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 285 с.

4. *Шалькевіч, В. Ф.* Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі: навуч. дапаможнік / В. Ф. Шалькевіч. – 2-е выд. – Мінск, 1999. – 200 с.

5. Францыск Скарына і яго час: энцыкл. давед. / Беларус. сав. энцыклапедыя; рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1988. – 608 с.

6. *Гусоўскі, М.* Песня пра зубра / М. Гусоўскі. – Мінск: Маст. літ., 1981. – 123 с.

7. Мысліцелі і асветнікі Беларусі: энцыкл. даведнік. – Мінск: БелЭн, 1995. – 671 с.

8. *Волян, А.* Аб грамадзянскай, або палітычнай свабодзе / А. Волян; пер. з лац. Ул. Шатона. – Мінск: Зміцер Колас, 2009. – 142 с.

9. *Доўнар, Ю. П.* Судовая рэформа ў Вялікім Княстве Літоўскім / Ю. П. Доўнар. – Мінск: БДУ, 2007. – 175 с.

10. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. / Беларус. сав. энцыкл.; рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 573 с.

11. *Сокол, С. Ф.* Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половине XVII вв. / С. Ф. Сокол. – Минск: Наука и техника, 1984. – 188 с.